

Universitatea „Ovidius” Constanța
Facultatea de Teologie Ortodoxă
Catedra Vechiul Testament și Limba ebraică

Femeia în Vechiul Testament

-Rezumat-

Coordonator științific,

Pr. Prof. Dr. Emilian CORNIȚESCU

Doctorand,

Bolozan Daniela Marinela

Constanța
2011

Femeia în Vechiul Testament

REZUMAT

Scopul acestei lucrări este de a contura, pe cât posibil, portretul femeii israelite, așa cum reiese din cărțile Vechiului Testament. Acest demers este unul foarte îndrăzneț având în vedere faptul că tema este extrem de puțin abordată în teologia ortodoxă. La nivel mondial literatura dedicată femeii biblice este vastă, spre deosebire de cea din spațiul ortodox. Acest lucru s-a întâmplat, din punctul nostru de vedere, și datorită mișcărilor feministe care au apărut în ultimele secole. În încercarea lor de a găsi argumente care să le susțină teoriile, cercetătoarele feministe au dezvoltat o prolifică literatură exegetică în privința textelor vechitestamentare referitoare la femei. Deși nu putem fi de acord cu foarte multe din concluziile cercetărilor întreprinse de către feministe, pe care le prezentăm în capitolul al șaselea al lucrării, nu putem totuși nega aspectele pozitive pe care le fructificăm de-a lungul cercetării noastre. De aceea, considerăm că această încercare de a prezenta femeia Vechiului Testament, care are ca instrumente atât literatura vestică cât și cea a Sfinților Părinți sau a puținilor teologi ortodocși care au abordat această temă, este un demers inedit și, sperăm, folositor viitorilor cercetători în acest domeniu.

Este absolut necesar ca problematica feminină să fie mult mai mult abordată și în spațiul ortodox având în vedere direcția seculară spre care se îndreaptă tot mai mult societatea modernă din care, vrem sau nu vrem, facem parte. Femeia creștină are din ce în ce mai multă nevoie, în aceste condiții, de repere din partea Bisericii, repere corecte, în concordanță cu învățătura creștină a iubirii propovăduită de Hristos, și nu mesaje desprinse din context ale inferiorității femeii în fața bărbatului.

Vechiul Testament oferă, în cea mai mare parte a lui, un mesaj foarte clar în privința femeii, mesaj care are în vedere iubirea, grija și respectul față de femeie, (desigur, atât cât era posibil în acea vreme, fără a putea compara statutul social al femeii moderne cu cel al femeii dintr-o epocă antică, fie ea ghidată după o Lege de origine divină) înaintea mesajului de supunere, de foarte multe ori prost înțeles. După cum se va citi în primul capitol al lucrării,

verbul מָשַׁל (*mašal*) – „a stăpâni”, „a domni”, care este folosit în versetul din Facerea 3, 16, implică, într-adevăr, supunerea femeii.¹ Cu toate acestea, verbul nu induce ideea unei exercitări tiranice a acestei puteri.² Există o serie de pasaje în care verbul מָשַׁל este folosit cu conotația unei stăpâniri cu dreptate, în vederea protejării, îngrijirii, dragostei. De asemenea, în utilizările ulterioare ale acestui verb în textele scripturistice, poporul lui Israel este dornic să aibă pe cineva care să-l conducă – מָשַׁל (Jud. 8, 22) și este, totodată, descrisă autoritatea lui Dumnezeu și a lui Mesia. (II Regi, 23,3; Pilde 17,2; Isaia 40,10, 63,19; Zah. 6,13). Așadar, מָשַׁל este un verb cu o conotație predominant pozitivă, nu negativă.³ Gama semantică a acestui verb face posibilă înțelegerea pedepsei pe care o anunță Dumnezeu în privința femeii în versetul 3, 16. Este important, de asemenea, să subliniem faptul că textul ebraic folosește două cuvinte diferite pentru a exprima autoritatea la începutul cărții Facerea. În Facere 1, 26, 28 unde se vorbește despre stăpânirea omului asupra animalelor, este folosit cuvântul רָדָה (*radah*), iar în Fac. 3,16 este utilizat verbul מָשַׁל pentru a exprima autoritatea bărbatului asupra soției sale. Acest verb nu este niciodată folosit pentru a exprima autoritatea omului asupra regnului animal, ceea ce ar putea sugera că, prin păcat, femeia nu a fost redusă la nivelul animalelor și nu și-a pierdut măreția și egalitatea ontologică.

Acest mesaj devine și mai clar în Noul Testament prin învățătura Fiului lui Dumnezeu, Care Și-a arătat vădit atitudinea plină de iubire și considerație față de femei. Evangheliile ne relatează că El fost înconjurat de la începutul vieții Sale în trup, prin nașterea neprihănită din Fecioara Maria, până la Înălțarea Sa, de femei credincioase. Textele noutestamentare relatează în nenumărate rânduri situații în care Hristos a arătat o atenție deosebită femeilor, mai ales celor cu un statut marginal (desfrânate, străine, văduve), tocmai pentru a o aduce pe femeie la demnitatea care de multe ori i-a fost refuzată de către bărbații prea preocupați cu respectarea formală a normelor de credință. Vechiul Testament abundă cu exemple de femei marginale care joacă un rol important în istoria poporului ales. Doar dacă citim cartea Iosua o găsim, în debutul ei⁴, pe Rahab, femeia desfrânată canaaneancă, cu

¹ Richard M. Davidson, *Flame of Yahweh, Sexuality in the Old Testament*, Hendrickson Publishers, Massachusetts, 2007, p. 71

² John Skinner, *A Critical and Exegetical Commentary on Genesis*, Scribner, New York, 1910, p. 53

³ Richard M. Davidson, *op. cit.*, p. 72

⁴ Când citim Sfânta Scriptură este uimitor să constatăm că la începutul mai multor povestiri apar personaje feminine. De exemplu, Ana, mama lui Samuel, apare în prima carte a Regilor 1-2 luând inițiativa de a cere lui Dumnezeu un fiu. Frumoasa Ahișag pe care o găsim în III Regi. Noul Testament debutează cu genealogia Mântuitorului în care sunt amintite și câteva femei: Tamar, Rahab, Rut și femeia lui Urie (Batșeba), după care apare în scena Fecioara Maria. Evanghelia după Luca prezintă și ea în debutul său două personaje feminine

ajutorul căreia poporul evreu, sub conducerea lui Iosua, intră în Canaan - Țara Legământului. Povestea lui Rahab, și a altor femei din timpul Vechiului Testament, nu face decât să fie o prefigurare a ceea ce avea să împlinească și să desăvârșească mai târziu Mântuitorul.

Chiar și astăzi femeilor li se aplică formele definite în epoca rabinică a Vechiului Testament. În Apocalipsă (14, 4) textul despre *cei ce nu s-au întinat cu femei* pune accentul pe curăția în exclusivitate a masculinului virginal, părănd a lăsa femeii funcția de a întina.⁵ Antifeminismul iudaic își trage seva din ideea că femeia este scoasă din bărbat și ritualul din Levitic care cere din partea mamei o perioadă de curățire mai mare atunci când naște o fată. După teologul rus Paul Evdokimov ideea scoaterii femeii din bărbat este cea care îi aduce pieirea și exemplifică cu citate din Biblie (de exemplu, Eccl. 8, 28) sau rugăciunea iudaică unde se spune: „Binecuvântat fii Tu, Adonai, că nu m-ai făcut femeie”. Același teolog rus este de părere că însuși Sf. Ap. Pavel pare să cedeze acestei tradiții rabinice în învățătura sa despre supunerea totală a femeii (Efes. 5, 22-24).⁶

Biserica trebuie, din punctul nostru de vedere, să-și asume mai mult datoria de îndrumătoare a bărbatului și a femeii către o relație de complementaritate a celor doi, bazată pe iubirea și supunerea reciprocă, așa cum ne învață Sf. Ap. Pavel (1 Cor. 3-4) și nu către o relație de supunere oarbă a femeii față de bărbat care a generat și încă mai generează atâtea situații degradante pentru femeie și pentru umanitate, în general. Relația dintre bărbat și femeie trebuie în mod imperios să se bazeze pe demnitatea celor doi de făpturi create după chipul lui Dumnezeu și pe chemarea pe care ambii au primit-o de a ajunge la asemănarea și unirea cu Dumnezeu în Împărăția Cerurilor unde nu mai este „*parte bărbătească și parte femeiască, pentru că voi toți una sunteți în Hristos Iisus*” (Gal. 3, 28), ci doar omul întreg ca ființă, pe care Hristos, Cel întrupat din Femeia-Fecioară, l-a îndumnezeit prin jertfa Sa de pe cruce și prin Învierea Sa din morți. Numai din această perspectivă, bărbatul și femeia pot avea un traseu autentic. Hristos când s-a adresat mulțimii în timpul predicii de pe munte și le-a poruncit celor ce-L ascultau să fie desăvârșiți precum este Tatăl ceresc, cu siguranță că s-a adresat și bărbaților și femeilor deopotrivă, aceasta fiind condiția pentru a fi fiii lui Dumnezeu.

Reciprocitatea bărbatului și a femeii este, în primul rând, raportul dintre Iisus și Biserica Lui (Efes. 5), raport care este fundamentul tainic al creației și din acest motiv relația

foarte importante: Fecioara Maria și Elisabeta. Despre acest subiect vezi: Philippe Lefebvre, „Au commencement, des femmes”, în: *L'éternel féminin au regard de la cathédrale de Chartres*, 2001, pp. 9-28

⁵ Paul Evdokimov, *Femeia și mântuirea lumii*, ed. Christiana, București, 2004, p. 301

⁶ *Ibidem*, pp. 199-200

dintre Yahve și Israel este descrisă sub forma unei relații conjugale a cărei imagine se conturează atât de frumos în Cântarea Cântărilor.⁷

Poate că nu este cu totul întâmplător faptul că acestei lucrări, după îndelungi frământări și tentative de renunțare, cauzate de lipsa materialelor de documentație și alte ispite, am reușit să-i dăm o formă finală tocmai în anul în care Biserica Ortodoxă Română a aprobat ca anul 2011 să fie declarat *Anul omagial al Sfântului Botez și al Sfintei Cununii în Patriarhia Română*.

În primul capitol al acestei lucrări, intitulat *Elemente de antropologie – scurtă exegeză a referatului biblic privind crearea omului (Facerea 1-2)*, am considerat că este deosebit de important să realizăm o analiză a referatului creației, punând accentul pe femeie. Pornind de la o exegeză a textului ebraic al referatului creației cât mai literală, obiectivă ne-am propus să răspundem unor întrebări care s-au ridicat de-a lungul timpului referitoare la problematica antropologică feminină. Putem spune despre femeie că este pe aceeași treaptă cu bărbatul, din punct de vedere antropologic, sau este o ființă inferioară, secundară bărbatului în creație? Participă femeia în egală măsură cu bărbatul la chipul lui Dumnezeu? Este textul din Facere 3,16 un argument al supunerii femeii în accepțiunea și modul în care a fost ea supusă, umilită, oprimată și lipsită de drepturile care i se cuveneau ca ființă creată după chipul lui Dumnezeu? Din punct de vedere metodologic este imperios necesar să revenim la origini înainte de a începe orice cercetare privind femeia, altfel, încercarea de a înțelege traseul istoric al acesteia, într-un mod cât mai corect, poate eșua.

În cel de-al doilea capitol, *Statutul social al femeii după legislația biblică*, vom analiza problematica femeii în perioada vechitestamentară printr-o încercare de a defini statutul social al femeii israelite pornind de la textele legislative, iar pentru a înțelege mai bine care sunt aceste texte vom prezenta câteva aspecte generale referitoare la *corpus*-ul biblic legislativ. Astfel, vom încerca să stabilim dacă femeia avea independență și libertate de acțiune, care erau drepturile sale, care era situația femeii în raport cu bărbatul etc., deși Legea veche prezentată în Sfânta Scriptură nu are, din păcate, detalii despre femeie așa cum pot fi găsite în alte sisteme juridice, cum ar fi cel babilonian sau roman. De asemenea, în acest capitol, vom reda ipostazele în care femeia este surprinsă de către legislația biblică, și anume: mamă, soție, soră, fiică, văduvă, desfrânată, concubină etc.

Capitolul al treilea este dedicat personajelor feminine ale Vechiului Testament care sunt descrise de narațiunile biblice și se numește: *Rolul social al femeii în lumina*

⁷ *Ibidem*, p. 178

narațiunilor biblice ale Vechiului Testament. Prin descrierea personalităților acestor femei am dorit să demonstrăm că, în ciuda limitărilor legislative impuse femeilor, unele dintre ele au ocupat locuri importante în societatea israelită. Vom descoperi exemple de femei, precum Debora care a servit ca judecătoare poporului său, care au fost proorocițe, regine și reginei-mame, exercitând astfel multă putere și autoritate în societatea israelită. Alte personaje feminine, fără să fi avut o poziție influentă, au jucat un rol important în istoria poporului ales, nu de puține ori salvarea acestuia venind prin acțiuni întreprinse de femei inspirate.

Eva cea veche și Eva cea nouă reprezintă denumirea celui de-al patrulea capitol și are ca scop prezentarea paralelei dintre cele două personaje feminine de mare importanță pentru istoria neamului omenesc, Eva și Fecioara Maria, atât din punctul de vedere al Sfinților Părinți, cât și din cel al teologiei moderne. Pentru a concepe această paralelă am folosit în primul rând datele scripturistice după care am prezentat învățătura Sfinților Părinți referitoare la antiteza dintre Eva cea Veche și Eva cea Nouă. Am atins, de asemenea, foarte pe scurt, câteva repere ale teologiei moderne care a abordat această temă. Teologia modernă, după cum se arată în acest capitol, nu aduce dezvoltări importante ale acestui subiect, ci prezintă mai degrabă o reactualizare a învățăturii Sfinților Părinți, ceea ce, în sine, nu poate fi un lucru lipsit de importanță.

Statutul și rolul femeilor în diferite civilizații antice este tema pe care o parcurgem în următorul capitol, cel de-al cincilea, intitulat: *Femeia popoarelor antice*. În acest capitol, ne-am propus să facem o scurtă analiză a situației femeii în câteva dintre cele mai importante civilizații ale lumii antice, egipteană, greacă, romană și cea din Orientul Apropiat, încercând să răspundem unor întrebări legate de drepturile pe care le avea femeia în aceste societăți, ce statut avea, care era rolul și poziția sa în cadrul familiei, dacă avea dreptul de divorț, de a deține proprietăți sau de moștenire etc.

Femeia Vechiului Testament și mișcarea feministă reprezintă un subiect foarte controversat în teologia modernă și va fi abordat în ultimul capitol al acestei lucrări. Capitolul final debutează cu generalități despre feminism unde este inserată o scurtă istorie a mișcării feministe. Sunt descrise câteva elemente caracteristice etapelor de dezvoltare a feminismului, după care studiul se concentrează pe exegeza feministă a Vechiului Testament. Capitolul prezintă câteva dintre cercetătoarele feministe cele mai importante și concepția lor despre femeia în Vechiul Testament.

Suntem conștienți de faptul că acest studiu nu este abordat, din cauza complexității și vastității temei, într-o manieră exhaustivă, fiecare dintre capitolele lucrării putând fi o temă a unei lucrări de doctorat. Avem însă nădejdea că prezenta lucrare este doar un început al

acestei perspective teologice, urmând ca alți cercetători/cercetătoare să se alăture și să îmbunătățească cercetarea problematicii feminine.

În încheierea acestei introduceri dorim să aducem câteva lămuriri asupra edițiilor Sfintei Scripturi pe care le-am utilizat în elaborarea lucrării. Textele ebraice folosite în exegeza anumitor pasaje care necesitau o traducere proprie, în scopul evidențierii anumitor idei, au fost preluate din Ediția Kittel a Bibliei ebraice, apărută în 1937, la Stuttgart. De asemenea, pentru majoritatea textelor biblice din limba română am recurs atât la textul ediției din 1988 a Sfintei Scripturi cât și la textul diortosit după Septuaginta de către vrednicul de pomenire ÎPS Bartolomeu Anania.

În continuare, pentru a face pe scurt o trecere în revistă a cuprinsului celor șase capitole, vom expune punctat ideile principale ale fiecăruia:

1. Egalitatea ontologică a bărbatului și a femeii este cât se poate de clar proclamată în cele două capitole al Facerii. Potrivit dicționarului ebraic-englez, *'adam* apare ca semnificând „ființa umană”, „umanitate”, având astfel un sens colectiv, generic. Cuvântul *'adam* nu este chiar un nume propriu, ci numele generic al speciei umane. Până la textul din Facere 4, 25, unde apare prima dată Adam ca substantiv propriu, termenul *'adam* are exclusiv un sens colectiv, ceea ce înseamnă că atât bărbatul cât și femeia au fost creați după chipul lui Dumnezeu. Ambii au fost binecuvântați spre a se înmulți, amândurora li s-a poruncit în mod egal și fără distincție să preia dominația, nu unul asupra celuilalt, ci împreună să fie peste restul creației lui Dumnezeu.

Imago Dei nu este un privilegiu masculin ci se referă la omul întreg, ca bărbat-femeie. Ideea tradițională, împărtășită de majoritatea comentatorilor creștini și a teologilor dinaintea secolului XX, este că, potrivit capitolului al doilea din Facere, femeia a fost creată prin natură inferioară bărbatului din cauza faptului că a fost creată din coasta acestuia și adusă la existență ulterior, iar de aici excluderea ei de la orice tip de conducere sau autoritate în familie, Biserică, societate. Interpretările tradiționale ale acestei povestiri ne fac să credem că femeia, numită „ajutor” în versetul 2,18, este un asistent sau un subordonat care își ajută maestrul sau superiorul. Însă, nu s-a luat în considerare că în limba ebraică termenul nu implică o astfel de conotație. A fi „ajutor” nu este o demnitate lipsită de importanță, Însuși Dumnezeu fiind numit „ajutor” în multe contexte ale Vechiului Testament. Termenul *'ezer* – „ajutor”, apare în textul biblic deseori alături de numele lui Dumnezeu ca Cel care ajută și salvează poporul israelit (Iș 18,1; Dt 33,7, 26; Ps 33, 20; 70,5; 115,9, 10, 11). Fiind pus în relație cu Dumnezeu de cele mai multe ori, acest termen nu ne poate trimite la ideea de inferioritate. Iar dacă am accepta ideea unei conotații ambivalente a cuvântului „ajutor”, atât

pentru a exprima egalitatea cât și pentru a indica inferioritatea, asocierea acestui termen cu adverbul precedat de prepoziția *ke, kenegdo*, care se traduce „pe potriva lui”, stabilește o relație non-ierarhică între bărbat și femeie și implică ideea de egalitate. Femeia nu a avut o poziție subordonată bărbatului la creare, ci numai după cădere, atunci când Dumnezeu anunță pedeapsa femeii, aceasta devenind stăpânită de bărbat (Fc 3,16). Verbul מִשַׁל - „a stăpâni”, „a domni” este folosit cu conotația unei stăpâniri cu dreptate, în vederea protejării, îngrijirii, dragostei. De asemenea, în utilizările ulterioare ale acestui verb în textele scripturistice, poporul lui Israel este dornic să aibă pe cineva care să-l conducă – מִשַׁל (Jud. 8, 22) și este, totodată, descrisă autoritatea lui Dumnezeu și a lui Mesia (II Regi, 23,3; Pilde 17,2; Isaia 40,10, 63,19; Zah. 6,13). Așadar, מִשַׁל este un verb cu o conotație predominant pozitivă, nu negativă.

2. Legile cuprinse în Pentateuh nu pot fi considerate un cod legislativ propriu-zis, deoarece informațiile pe care ni le oferă sunt fragmentare. Din acest motiv, este foarte greu să reconstituim astăzi o imagine exhaustivă a rolurilor și statutului deținut de femeie în Israelul antic. Trebuie admis că legislația biblică nu tratează întotdeauna femeia în moduri pe care oamenii societății moderne le-ar putea percepe ca fiind pozitive. Femeile de multe ori sunt văzute ca mame, soții, fiice și mai puțin ca ființe independente. Femeia, din punct de vedere legislativ, era în majoritatea ipostazelor sale subautoritatea masculină. Ca fiică, era sub autoritatea tatălui, ca soție, prin căsătorie autoritatea era transferată soțului acesteia, ca văduvă, intra sub autoritatea levirului sau fiului mai mare. Votul de nazir al unei femei trebuia aprobat de către tatăl sau soțul său (Num. 30, 3-6). Compensația pentru pierderea fecioriei era plătită de către bărbat tatălui fetei (Ieș. 22, 15-16, Deut. 22, 29). Adulterul este privit ca o crimă împotriva soțului. Ritualul umilitor prin care trecea o femeie suspectată de adulter (Num. 5, 11-1) sau demonstrarea fecioriei soției acuzate de către soț că nu a fost fecioară la căsătorie (Deut. 22, 13-21) ilustrează aceeași problemă. Acestea sunt câteva exemple ale situației de subordonare ale femeii în Vechiul Testament. Toate aceste aspecte trebuie văzute însă în contextul epocii, iar Sfânta Scriptură ne exemplifică în multe locuri o atitudine pozitivă față de femeie, atitudine care depășește timpurile descrise.

Legile care fac referire la femeie în Vechiul Testament tratează femeia, în general, ca persoană, nu ca obiect, așa cum de multe ori afirmă anumiți cercetători, deși – precum în toate culturile patriarhale – nivelul personalității feminine (definită ca totalitatea drepturilor, îndatoririlor și a puterilor individuale) nu l-a egalat niciodată pe cel al bărbatului. Cu toate

acestea, statutul de subordonare al femeii nu elimină posibilitățile sale de a acționa sau drepturile de care se bucura, având multe exemple de legi vechitamentare care tratează în mod egal bărbații și femeile; ambii părinți trebuie să fie respectați de către copiii lor (Lev. 19, 3; Deut. 5, 16; 27, 16), pedeapsa copiilor era moartea, indiferent că erau băieți sau fete, în cazul lovirii sau vorbirii de rău a părinților (Ieș. 21, 15, 17; Lev. 20, 9; Deut. 27, 16); ambii adulterini, bărbat sau femeie, urmau să fie pedepsiți cu moartea (Levitic 20, 10; Deut. 22, 22); și bărbatul și femeia erau pedepsiți cu moartea dacă aveau relații incestuoase (Levitic 20, 11, 17-18) etc. În Levitic 19, 3 avem, de asemenea, îndemnul ca „*Fiecare om să cinstească pe mama sa și pe tatăl său*”*, unde mama este plasată înaintea tatălui, fapt interpretat ca egalitate a celor doi părinți față de copil.

După cum se poate remarca și în legile amintite mai sus, femeia israelită își atinge statutul cel mai înalt în poziția de mamă. A fi mamă reprezintă ipostaza cea mai prestigioasă pentru o femeie în lumea antică. Acest fapt este demonstrat și de mentalitatea biblică și nu numai referitoare la binecuvântarea cu care era înconjurată familia cu mulți copii. Binecuvântarea lui Dumnezeu a „*rodului pântecelui*” apare de mai multe ori în istoria Israelului: Ieș. 23, 26; Lev. 26, 9; Deut. 28, 4; Lc. 1, 28, 1, 42.

În Vechiul Testament, există legi care tratează într-o manieră egalitaristă cei doi părinți, ceea ce induce ideea că femeia israelită își atinge statutul cel mai înalt în poziția de mamă. Prescripțiile biblice în atenția cărora se află femeia ca mamă sunt: cea de-a cincea poruncă din Decalog care ne cere să respectăm deopotrivă cei doi părinți (Ieșirea 20, 12), legea referitoare la fiul nesupus care insistă asupra faptului că un fiu trebuie să fie supus ambilor părinți (Deut. 21, 18-21), prescripția deuteronomică care invocă prezența tatălui și a mamei în fața bătrânilor cetății pentru a dovedi fecioria fetei lor (Deut. 22, 13-21), iar în Ieșirea 21, 15, 17 este prezentată o altă lege care prevede pedeapsa cu moartea pentru cel ce lovește sau vorbește de rău pe părinții săi.

Calitatea de mamă, după Lege, reprezintă puterea cea mai importantă a femeii. Ea oferă o anumită autoritate, cinstire și securitate. Femeia realizează un statut aproape egal cu cel al bărbatului în rolul de mamă, însă această paritate este găsită doar în relație cu copiii, deci în relații de tip intrafamilial.

Însuși Mântuitorul Hristos ne dă un exemplu de respect față de părinți prin purtarea de grijă și prețuirea Maicii Sale în momentul răstignirii pe cruce când o încredințează Sf. Ioan Evanghelistul (In. 19, 26-27).

Ca soție, statutul legal al femeii căsătorite era definit în relație cu soțul său, aceasta fiind într-o poziție de subordonare. Deși termenul *ba'al* denotă subordonarea femeii, nu

indică absoluta suveranitate asupra ei. Capacitatea de reproducere a femeii este văzută ca proprietate a bărbatului sub a cărui *potestas* ea era. În cazul tatălui, acesta avea dreptul exclusiv de a dispune de sexualitatea fetei, iar în cazul soțului, dreptul exclusiv de a o folosi. Femeia căsătorită avea drepturi, dincolo de acest aspect, inclusiv dreptul de a nu fi vândută și de a nu fi executată pe nedrept (Deut. 21,14; 22, 25-27), iar textul din Ieșirea 21, 7-11 sugerează ideea că soțiile au dreptul de a li se asigura hrană și adăpost.

Statutul soției era unul superior celui avut de o concubină. Concubinajul a fost asumat și prevăzut de Legea lui Moise. Deși monogamia a fost tipul preferat de căsătorie în vechiul Israel, poligamia era o practică curentă. O concubină ar putea fi, în general, o fată israelită vândut de tatăl ei ca sclavă - *amah* (Ieș. 21, 7), o fată străină captivă de război (Deut. 21, 10-14) sau o sclavă străină. Femeile evreice libere pot deveni, de asemenea, concubine. De obicei, o femeie vândută ca *amah* este destinată stăpânului său ori ca o concubină ori se termină prin a se căsători cu acesta. În această poziție, *amah* se bucura de anumite drepturi: ea nu putea fi vândută străinilor, stăpânul ei îi dădea posibilitatea să fie răscumpărată în cazul în care aceasta nu îi mai plăcea. Dacă femeia era luată pentru fiul său, stăpânul trebuia să o trateze ca pe fiicele sale și în cazul în care fiul lua o altă concubină, el trebuia să aibă grijă de ea la fel ca înainte (Ieș. 21, 7-11).

Persoanele bogate, regii, în general, aveau multe soții și concubine, ca simbol al bunăstării, prestigiului și puterii (Jud. 8,30; II Regi, 5,13; I Par. 14,3; III Regi, 11, 1,3). Totuși, nu erau mulți bărbați care puteau întreține mai multe soții. Astfel, deseori întâlnim bigamia în Vechiul Testament. Legi precum Ieș. 21,10 și Deut. 21,15 indică faptul că bigamia nu era ceva neobișnuit, iar povestirile biblice și genealogiile confirmă acest lucru. Într-o căsătorie bigamă, ambele soții aveau, din punct de vedere legal, același statut. Deși Legea permitea căsătoriile bigame sau poligame, totuși monogamia este de departe mai frecventă decât poligamia în vechiul Israel.

Un statut special îl avea femeia în momentul în care soțul acesteia murea fără copii. În acest caz, intra în vigoare legea privind căsătoria de levirat (Deut. 25, 5-10) potrivit căreia fratele defunctului trebuia să se căsătorească cu văduva fratelui său pentru a oferi un moștenitor acestuia. Legea caută, de asemenea, să protejeze văduva bărbatului decedat asigurându-i un statut sigur, prin căsătorie, și un fiu.

În ceea ce privește divorțul, femeia nu avea posibilitatea să-l inițieze, acest drept fiind doar al soțului. Legea din Deut. 24,1-4 constituie baza legală pentru divorț, iar motivul de divorț este destul de vag definit în text. Acesta este văzut ca „un lucru indecent”, literal, ‘*erwat davar*’ - „goliciunea a ceva” (Deut. 24,1), fiind un termen care a fost înlocuit în lumea

modernă de expresia „nepotrivire de caracter”. Cauza cea mai frecventă a divorțului o constituia, probabil, neputința soției de a zămisli copii. Femeia divorțată, în mod normal, trebuia să se întoarcă în casa tatălui ei (Lev. 22,13). Chiar dacă nu putea să inițieze divorțul, ea putea contracta o a doua căsătorie prin propria sa autoritate. Chiar dacă în acest fapt nu este obligatoriu să vedem un statut mai înalt al femeii, acesta este primul pas spre protecția soției împotriva tratamentului arbitrar al soțului ei.

Poziția socială a fiicei, potrivit legislației biblice, era una de supunere față de părinți și mai ales față de tatăl său. Acesta era cel care decidea asupra viitorului fiicei sale, aranjând căsătoria acesteia cu cine i se părea potrivit sau chiar să o vândă ca sclavă, însă nu unei persoane de neam străin. Statutul unei fiicei era diferit de cel al unei soții. De exemplu, în Ieșirea 21,7 este o prescripție care permite tatălui să-și vândă fata, în timp ce pentru soție nu există o astfel de indicație legislativă.

În Vechiul Testament există câteva legi care reglementează statutul și drepturile femeii sclave. În general, legislația biblică tratează bărbatul și femeia sclavă în mod asemănător, cu excepția textului care se regăsește în Cartea Legământului și care conține două legi vechi destinate să protejeze persoanele libere forțate să intre în sclavie de datorii sau de sărăcie (Ieș. 21, 2-6, 7-11). Aceste legi oferă două modalități de protecție: una pentru sclavul evreu și una pentru fiica vândută în robie de tatăl său.

Nu este o exagerare să afirmăm că Sfânta Scriptură, în general, redă o atmosferă de profundă considerație pentru femei, cel puțin până în perioada elenistică, adică până în secolul al III-lea î. Hr, adevărata protecție a femeilor în Vechiul Testament constând în respectul cu care erau înconjugate.

3. Prima imagine a femeilor pe care Biblia ne-o revelează este aceea a responsabilității, a voinței și a capacității de a alge și de a acționa: ele sunt cele care decid, care dau o direcție și asistă la nașterea istoriei. Același proces al victoriei asupra sterilității ca semn strălucitor al venirii mesianice se regăsește și în Evanghelii dacă avem în vedere nașterea Sf. Ioan Botezătorul. Puterea femeilor descrise în capitolul al treilea are ca izvor pronia divină. Prin maternitate femeile dispun de o anumită putere, ele nu sunt însă prin acest fapt atotputernice. Pur și simplu, funcția lor specifică este foarte bine valorizată de către Scriptură. Trebuie să ținem seama și de tipul de societate în care primele femei prezentate în Vechiul Testament trăiau. Perioada timpurie a Israelului era caracterizată printr-o societate nomadă, semi-patriarhală în care se vehiculau tot felul de cutume mesopotamiene. O societate pastorală în care funcția economică a femeilor nu era neglijabilă. Odată cu

urbanizarea, rolul și locul femeilor, precum și puterea lor își vor schimba natura. Observăm în textele narrative că femeile apar în roluri inedite: judecătoare, proorocițe, femei războinice care salvează poporul ales, regine cu un important rol politic, femei cătate de conducători ai poporului pentru înțelepciunea lor.

Foarte important de reținut este faptul că narațiunile biblice ne descopera un statut al femeii mult mai complex și mai independent decât textele legislative. După părerea noastră acest lucru se datorează în primul rând faptului că legislația biblică, și Vechiul Testament, în general, nu a avut ca scop elaborarea unei teologii a femeii.

Sf. Proclu sintetizează și concluzionează foarte bine aspectul izbăvirii tuturor femeilor de sub Lege prin Fecioara Maria, afirmând: „Neamul femeiesc nu mai este sub blestem, fiindcă a născut pe cea care și pe îngeri îi va birui în slavă. Eva se vindecă, este redusă la tăcere egipteanca, se îngroapă Dalila, fără pomenire rămâne Irodiada, și acum se admiră șirul femeilor de cinste, se binecuvintează Sara, ca născătoare a popoarelor, Rebeca se cinstește ca dătătoare înțeleaptă a binecuvântărilor, se admiră și Lia ca maică a strămoșului după trup al Domnului, se laudă Debora ca strategă mai presus de fire, se fericește și Elisabeta ca una ce a odrăslit săltarea în pânțece a Înaintemergătorului harului... Dar Maria este închinată fiindcă s-a făcut maică și roabă, și nor, și cămară de nuntă, arcă și chivot al Stăpânului. Maică, fiindcă a născut pe Cel ce a binevoit a Se naște. Roabă, mărturisind firea și propovăduind harul. Nor, fiindcă de la Duhul Sfânt a luat în pânțece pe Cel pe care L-a născut. Cămară de nuntă, fiindcă Dumnezeu Cuvântul, ca într-o cămară de nuntă, a umbrat taina. Chivot, nu purtând Legea, ci pe dătătorul de Lege odrăslindu-L”.⁸

4. Eva cea nouă, adică Maica Domnului văzută din perspectiva vechii Eve, este o temă care străbate întreaga Sfântă Scriptură, începând cu cartea Facerii și încheind cu Apocalipsa. În încercarea lor de a face o paralelă între Eva și Fecioara Maria, Sfinții Părinți și alți scriitori bisericești, au pornit de la anumite date scripturistice, pe care le-au pus în opoziție pentru a scoate în evidență rolul pe care fiecare dintre cele două personaje feminine l-a jucat în istoria mântuirii neamului omenesc și mai ales pentru a evidenția faptul că vechea Evă, prima femeie, își găsește deplina realizare în cea pe care o prefigurează, Eva cea nouă (Maica Domnului). Sintagma „Noua Evă”, deși nu apare ca atare în Sfânta Scriptură, are o puternică rezonanță biblică. La baza creării acesteia stă textul din I Cor. 15, 45 în care Sf. Ap. Pavel

⁸ Sfantul Proclu al Constantinopolului, *op. cit.*, pp. 93-94

vorbește despre Hristos ca fiind „Noul Adam”. În urma relației stabilite de Sf. Ap. Pavel între primul Adam și Hristos, al Doilea Adam, același model a fost extins la Eva și Fecioara Maria.

De la Sf. Iustin Martirul și Filosoful și Sf. Irineu al Lyonului, Părinții au pus în opoziție mereu cele două fecioare – Eva și Maria. Prin neascultarea vechii Eve, moartea a intrat în lume, prin ascultarea celei de a doua Eve, Autorul vieții s-a făcut om și a intrat în descendența lui Adam. Importanța celor mai reprezentative femei ale neamului omenesc este covârșitoare, între ele aflându-se întreaga istorie a Vechiului Testament. Teologul rus Vladimir Lossky arată rolul important pe care l-a avut Fecioara Maria în economia divină a mântuirii omului: „Răspunsul Mariei la vestea adusă de arhanghel „Iată roaba Domnului. Fie mie după cuvântul tău!” (Lc. 1, 38), rezolvă tragedia omenirii căzute. Tot ceea ce cerea Dumnezeu de la libertatea omenească după cădere s-a împlinit”.

5. Statutul și rolul femeilor în diferite civilizații antice, deși analizate într-un spectru mai larg al lumii, se pare că aveau mai multe asemănări în comparație cu diferențele. Femeia în Egiptul antic se bucura de mai multă independență și drepturi decât femeia israelită sau a altor civilizații ale epocii. Cu toate acestea, originalitatea și superioritatea legislației biblice, uneori sublimă, putem spune fără exagerare constă și în scopul cu care a fost dată, nu ca în cele mai multe legislații vechi, pentru a proteja instituțiile sociale fundamentale, pe cei puternici, ci pentru a proteja drepturile individuale, dreptul persoanei umane și, implicit ale femeii.

6. Cercetătoarele feministele obișnuiesc să critice societatea, lumea și limbajul teologic ca fiind dominant masculine, de aceea, acestea cer un limbaj „incluziv” care să cuprindă aspecte ale ambelor genuri. Interpretarea feministă a Bibliei caută să descopere structurile exploatarei și opresiunii în Biblie, să aducă în prim-plan rolul femeilor în istorie, teologie, și etică și să critice imaginile femeilor portretizate de autorii textului biblic și cum sunt analizate de către interpreții săi.

Teoriile feministe își propun, în general, să ofere răspunsuri la două întrebări principale: ce se poate spune despre situația femeii și de ce situația femeii este cea care este. La prima întrebare s-au dat trei răspunsuri: femeia este diferită de bărbat; ea nu este egală cu bărbatul; ea aparține unui grup opresat iar opresorii sînt bărbații sau un sistem social patriarhal construit de bărbați. Teoriile care susțin că femeia este diferită de bărbat apelează la trei categorii de argumente: condiționările biosociale diferite, socializarea instituțională

diferențiată și inter-jalonarea psihosocială diferențiată. Teoriile care insistă pe inegalitatea dintre bărbați și femei operează fie cu argumente ale feminismului liberal, fie ale feminismului marxist (inegalitatea dintre sexe este o parte a unui sistem clasic complex în care femeia este exploatată). De aceea, în anii 1950-1980, mișcările feministe au insistat pe egalitatea formală a bărbaților și femeilor. În anii 1980, preocupările dominante ale acestor mișcări au fost elaborarea unei politici naționale de îngrijire a copiilor, legalizarea avorturilor, ameliorarea statutului economic al femeilor și asigurarea protecției mamelor care sînt angajate și într-o activitate profesională (îngrijire prenatală, ajutoare de maternitate, asigurarea locului de muncă pe perioada natalității și a îngrijirii copiilor mici). În prezent, feminismul este preocupat de calitatea vieții femeilor, copiilor și familiilor.

Exegeza feministă a Vechiului Testament include studii asupra statutului femeilor în societate israelită, adesea fiind combinate cu critica ordinii sociale patriarhale care guverna perioada Vechiului Testament, care, în opinia feministă a condus la o suprimare uneori crudă a femeii. Sentimentul de suprimare din partea dominației masculine, ar putea determina femeile, în primul rînd, să respingă Biblia odată pentru totdeauna, desperate că această carte reprezintă o ordine patriarhală care nu ar putea fi utilizată deloc în vederea emancipării lor. Aceasta este soluția cercetătoarei Mary Daly, care a părăsit Biserica, luptînd pentru o credință post-creștină, eliberată de patriarhal, și reprezentînd, în opinia ei spiritualitatea feminină.

Cercetătoarele feministe obișnuiesc să critice societatea, lumea și limbajul teologic ca fiind dominant masculine, de aceea, acestea cer un limbaj „incluziv” care să cuprindă aspecte ale ambelor genuri. Interpretarea feministă a Bibliei caută să descopere structurile exploatarei și opresiunii în Biblie, să aducă în prim-plan rolul femeilor în istorie, teologie, și etică și să critice imaginile femeilor portretizate de autorii textului biblic și cum sunt analizate de către interpreții săi.

Există voci din interiorul mișcării feministe care atrag atenția că cercetătoarele feministe nu ar trebui să se grăbească să judece prea aspru statutul femeii în Vechiul Testament așa cum se deja se întîmplă cu cele mai multe dintre acestea. Lumea modernă și lumea vechiului Israel sunt atât de diferite încît este ușor în a condamna această situație. Este mai dificil, dar mult mai util, în primul rînd, să înțelegem. Atunci vom putea fi în poziția de a evalua această diferență de statut a femeii.

Avem speranța că această lucrare va contribui la disiparea prejudecăților care fac din Sfînta Scriptură o carte antifeministă. Dimpotrivă: femei războinice sau artizane ale păcii, mame iubite și iubitoare, soții îngrijite, femei înflăcărate de credință – toate modelele pe care

condiția feminină poate să le producă, cel mai specific și cel mai respectabil, le găsim în textele biblice. Dacă de-a lungul timpului au apărut voci care au pus pe seama Sfintei Scripturi diferite forme de misoginism, este cazul să spunem că nu aceasta le alimentează, ci mai degrabă anumiți comentatori ai săi.

Cu toate că Sfânta Scriptură este o carte scrisă de autori bărbați și care de multe ori se adresează bărbaților, ea este totuși, de la început până la final - de la Eva până la Fecioara Maria, „femeia înveșmântată în soare” din Apocalipsă – traversată și nu de puține ori luminată de prezența femeilor. Aceste femei, regine arogante sau slujnice umile, vorbesc, decid, aleg. Uneori, ele sunt cele care modifică cursul evenimentelor. Sunt, de asemenea, și momente în care ele suferă și se lamentează.

Numai în Hristos femeia va fi cinstită cu adevărat ca ființă creată după chipul lui Dumnezeu. În perspectiva recapitulării omenirii în Hristos ca Dumnezeu și Om, trebuie să înțelegem cuvintele antinomice ale Sf. Ap. Pavel: „*Nu mai este iudeu, nici elin; nu mai este nici rob, nici liber; nu mai este parte bărbătească și parte femeiască, pentru că voi toți una sunteți în Hristos Iisus*” (Ga 3, 28) și „...*nici bărbatul fără femeie, nici femeia fără bărbat, în Domnul*” (1 Co 1,11).

Marele duhovnic părintele Arsenie Papacioc, unul dintre puținii duhovnici care au vorbit foarte deschis despre femeie și rostul ei, spunea într-o conferință despre faptul că omenirea, în fața lui Dumnezeu, este reprezentată de o Femeie de care a depins „destinul” întregii omeniri și a lui Dumnezeu în lume prin cuvântul său „Fie”. O Femeie este cea care a deschis porțile veșniciei pentru neamul omenesc și de aceea femeia trebuie tratată cu multă demnitate.

BIBLIOGRAFIE

I. IZVOARE

Biblia sau Sfânta Scriptură, tipărită sub îndrumarea și purtarea de grijă a Prea Fericitului Părinte Teoctist, cu aprobarea Sfântului Sinod, EIBMBOR, București, 2005

Biblia sau Sfânta Scriptură, Ediție jubiliară a Sfântului Sinod, diortosită după Septuaginta, redactată și adnotată de ÎPS Bartolomeu Anania, tipărită sub îndrumarea și purtarea de grijă a Prea Fericitului Părinte Teoctist, cu aprobarea Sfântului Sinod, EIBMBOR, București, 2001

Biblia Hebraica, editată de Rudolph Kittel, Württembergische Bibelanstalt, Stuttgart, 1973

La Bible de Jerusalem, Les Editions du Cerf, Paris, 2007

Septuaginta 4 Tomul I. Psalmii, Odele, Proverbele, Ecclesiastul, Cântarea Cântărilor, volum coordonat de: Cristian Badiliță, Francisca Băltăceanu, Monica Broșteanu în colaborare cu pr. Ioan-Florin Florescu, Polirom, București, 2006

II. SFINȚI PĂRINȚI

Chiril al Alexandriei, Sf., *Închinarea și slujirea în Duh și adevăr, Scrieri. Partea I*, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 2001.

Idem, *Glafire, Scrieri Partea II*, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1992.

Idem, *Comentariu la Evanghelia Sfântului Ioan*, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 2000

Chiril al Ierusalimului, Sf., *Cateheze*, EIBMBOR, București, 2003

Chrysippus al Ierusalimului, *Oratio in S. Mariam Deiparam*, ed. M. Jugie, *Homelies mariales byzantines*, în *Patrologia Orientalis*, Paris, 1926

Clement Alexandrinul, *Stromatele*, traducere, cuvânt înainte, note și indici Pr. Dumitru Fecioru, EIBMBOR, București, 1982

Grigorie de Nyssa, Sf., *La création de l'homme*, Sources Chrétiennes, Editions du Cerf, Paris, 1943

Ilie, Ecdicul, *Filocalia*, vol. IV, traducere, introducere și note de Pr. Prof. Dr. Dumitru Stăniloae, Humanitas, București, 2000

Ioan Gură de Aur, Sf., *Omilii la Facere* (I), EIBMBOR, București, 1987

Idem, *Comentariile sau tâlcuirea Epistolei întâi la Corinteni*, ed. Sophia, București, 2005

Idem, *Oeuvres completes de Saint Jean Chrysostome, Commentaire sur l'Épître aux Galates*, cap. III, tome neuvième, Librairie de Louis Vives, Paris, 1872

Idem, *Oeuvres completes de Saint Jean Chrysostome, Homelies sur Saint Jean*, Homelie X, tome septième, Librairie de Louis Vives, Paris, 1869

Ioan Damaschin, Sf., *Homelies sur la Nativite et la Dormition*, Les Editions du Cerf, Paris, 1961.

Irineu de Lyon, Sf., *Demonstrația propovăduirii apostolice*, traducere, introducere și note de - Prof. dr. Remus Rus, EIBMBOR, București, 2001

Idem, „*Contre les heresies*”, Les Editions du Cerf, Paris, 1969

Iustin Martirul și Filosoful, Sf., „*Dialogul cu iudeul Trifon*”, col. PSB, vol. II, ed. EIBMBOR, București, 1980

Metodiu de Olimp, *Banchetul, sau Despre castitate*, EIBMBOR, București, 1984

Origen, *Omilii, comentarii și adnotări la Geneză*, Ed. Polirom, 2006

Idem, *Omilii la Numeri*, EIBMBOR, București, 1981

Proclu al Constantinopolului, Sf., *Omilii la Nasterea Domnului*, Bucuresti, Sophia, 2008

Simeon Noul Teolog, Sf., *Discursuri teologice și etice. Scrieri I*, Sibiu, Deisis, 2001

Teofilact al Bulgariei, Sf., *Tâlcuirea Sfintei Evanghelii de la Matei*, trad. R.P.Sineanu, Editura Sofia, București, 2002

Vasile cel Mare, Sf., *Sur l'origine de l'homme*, Sources Chrétiennes, Editions du Cerf, Paris, vol. 160, 1970

III. DICȚIONARE ȘI ENCICLOPEDII

Encyclopedia of feminist theories, Routledge, New York, 2000

Hebrew and English Lexicon of The Old Testament, traducere în limba engleză a dicționarului ebraic-latin (William Gesenius) realizată de Edward Robinson, Boston, 1844

Jewish Encyclopedia, Funk & Wagnalls Company, New York and London, vol. 5, 1903

The Brown-Driver-Briggs Hebrew and English Lexicon, Hendrickson Publishers, Massachusetts, 2000

Theological Dictionary of the Old Testament, vol. I, Grand Rapids: Eerdmans, 1974

Dicționar Enciclopedic de Iudaism, editura Hasefer, București, 2001

IV. LUCRĂRI AUXILIARE

Abrudan, pr. prof. dr Dumitru și Cornițescu, pr. prof. dr.Emilian, *Arheologie biblică*, București, 1994.

Alexandre, Monique, *Le commencement du Livre Genèse I-IV*, Beauchesne, Paris, 1988

Alt, Albrecht, *Die Ursprünge israelitischen Rechts*, Leipzig, 1934

Amador, J. D. H. „Feminist Biblical Hermeneutics: A Failure of Theoretical Nerve”, în: *Journal of the American Academy of Religion*, Vol. 66, Nr. 1, 1998

Anderson, Bernard, *The Place of Esther in the Christian Bible*, Journal of Religion, nr. 30, 1950

Arion, Leon, *Sfânta Evanghelie după Matei*, Editura Grafică Prahoveană, Ploiești, 2004

Aristotel, *Politica*, Imprimeria de Vest R.A., Oradea, 1996

Ashbrook Harvey, Susan, „Eve and Mary : Images of Woman”, în: *The Modern Churchman*, 24, 1981

Baab, O. J., *Woman*, în „The Interpreter's Dictionary of the Bible”, Vol. 4, New York, Abingdon Press, 1962

Baines, John și Malek, Jaromir, *Atlas of Ancient Egypt*, Checkmark Books, New York, 1984

Baker, James, *Women's Rights in Old Testament Times*, Signature Books, Salt Lake City, 1992

Baptiste Terrien, Jean, *La Mère de Dieu et la Mère des Hommes d'après les Pères et la Theologie*, vol. 1, partea a doua, Lethielleux, Paris, 1902

Beattie, D.R.G., *The Targum of Ruth translated, with Introduction, Apparatus and Notes*, Edinburg, 1994

Bebe, Pauline, *Femeile și iudaismul*, Dicționar, Hasefer, București, 2002

Bellis, Alice Ogden, *Helpmates, harlots, and heroes: women's stories in the Hebrew Bible*, Westminster John Knox Press, Louisville, 1994

- Bird, Phillys**, „The Harlot as Heroine: Narrative Art and Social Presupposition in Three Old Testament Texts”, în: *Semeia*, nr. 46, 1989
- Idem**, „Women (OT), în: *The Anchor Bible Dictionary*, 6 vol., ed. David Noel Freedman, New York, 1992
- Idem**, „Images of Women in the Old Testament”, în: *Religion and Sexism: Images of Woman in the Jewish and Christian Traditions*, R. Radford Reuther (ed.), Simon and Schuster, New York, 1974
- Idem**, *The place of women in Israelite Cultus*, în *Women in the Hebrew Bible: a reader*, editată de Alice Bach, ed. Routledge, London, 1999
- Block, Daniel I.**, *The New American Commentary*, vol. 6, *Judges, Ruth*, Broadman & Holman Publishers, Nashville, 1999
- Borghi, Ernesto**, *Donna e uomo, femmina e maschio, moglie e marito*, Edizioni Messaggero Padova, 2007
- Breaste, J. H.**, *A History of Egypt*, Hodder& Soughton Limited, Londra, 1905
- Breck, Pr. Prof. Dr. John**, *Sfânta Scriptură în Tradiția Bisericii*, ed. Patmos, Cluj-Napoca, 2003
- Brenner, Athalia**, *The Israelite Woman. Social Role and Literary Type in biblical Narrative*, JSOT Press, Sheffield, 1985
- Idem**, *Regulating 'sons' and 'daughters' in the Torah and in Proverbs: Some Preliminary Insights*, în *The Journal of Hebrew Scriptures*, vol. 5
- Breyfogle, Caroline**, „The Social Status of Woman in the Old Testament”, în *The Biblical World*, Vol. 35, nr. 2, 1910
- Brock, S.P.**, „Mary in Syriac Tradition”, în: *Ecumenical Society for the Blessed Virgin Mary*, 1978.
- Bronner, Leila Leah**, *Stories of biblical mothers: maternal power in the Hebrew Bible*, University Press of America, Maryland, 2004
- Burrows, Millar**, „Levirate Marriage in Israel”, în: *Journal of Biblical Literature*, Vol. 59, Nr. 1, 1940
- Camp, Claudia**, „Female Voice, Written Word: Women and Authority in Hebrew Scripture”, în: *Embodied Love: Sensuality and Relationship as Feminist Values*, Harper & Row, San Francisco, 1983
- Carmichael, C.**, *Women, Law and the Genesis Traditions*, Edinburgh, 1979
- Chalier, Catherine**, *Les Matriarches*, Les Editions du Cerf, Paris

- Charity, Alan C.**, *Events and Their Afterlife: The Dialectic of Christian Typology*, in *The Bible and Dante*, Cambridge University Press, 1966
- Cornițescu, Drd. Emilian**, „Raporturile între părinți și copii după cărțile didactice ale Vechiului Testament”, în *Studii Teologice*, 1969, nr. 1-2
- Cottrell, Leonard**, *Life Under the Pharaohs*, Pan Books, Londra, 1957
- Crochetti, Silvia**, *Ser madre, ser mujer, ser humana: las mujeres en el Antiguo Israel, las politicas natalistas y la legitimacion religiosa*, în *La Aljaba, Segunda Epoca*, vol. IX, 2004-2005
- Daly, Mary**, *Beyond God the Father*, Beacon, Boston, 1973
- Davidson, Richard**, *Typology in Scriptures: A study of hermeneutical τυπος structures*, Michigan, 1981
- Day, Linda**, *Three Faces of a Queen: Characterization in the Books of Esther*, Journal for the Study of the Old Testament Supplement Series 186, Sheffield Academic Press Ltd, Sheffield, 1995
- Dembitz, Lewis**, *Woman, Rights of*, în „The Jewish Encyclopedia”, Vol. 12, New York: Funk and Wagnalls Co., 1907
- Dinu, Pr. Adrian**, *Maica Domnului în teologia Sfinților Părinți*, Trinitas, Iași, 2004
- Idem**, *Fecioara Maria - prototip al vieții duhovnicești. Tâlcuire a operei Sf. Irineu de Lyon*, Trinitas, 2008, Iași
- Dixon, Suzanne**, *The Roman family*, Baltimore și Londra, Johns Hopkins University Press, 1992
- Idem**, *The Roman Mother*, Croom Held Ltd., Londra și Sydney, 1988
- Doob Sakenfeld, Katharine**, „Feminist Bible Interpretation”, în: *Theology Today*, vol. 46, nr. 2, 1989
- Driver, G.R. și Miles, J.C.**, *The Babylonian Laws*, vol. I, Clarendon Press, Oxford, 1952
- Eisenberg, Josy, Abecassis, Armand**, *Et Dieu créa Eve*, Editions Albin Michel, 1979, Paris
- Evans Grubbs, Judith**, *Women and Law in the Roman Empire. A Sourcebook on Marriage, Divorce and Widowhood*, Routledge, Londra și New York, 2002
- Evdokimov, Paul**, *Femeia și mântuirea lumii*, Christiana, București, 2004
- Idem**, *Taina iubirii*, Christiana, București, 1995
- Fensham, Charles**, „Widow, Orphan, and the Poor in Ancient near Eastern Legal and Wisdom Literature”, în: *Journal of Near Eastern Studies*, vol. 21, nr. 2, 1962
- Ferreira, Andriette**, *The legal rights of the women of ancient Egypt*, dizertație susținută în cadrul University of South Africa, februarie 2004

- Fiorenza, Elisabeth Schüssler** (editor), *Searching the Scriptures. A feminist Introduction* (vol. I), *A Feminist Commentary* (vol. II), New York, Crossroad, 1992, 1994
- Fischer, Irmtraud**, *Des femmes aux prises avec Dieu: récits bibliques sur les débuts d'Israël*, Ed. du Cerf, Paris, 2008
- Ford, David C.**, *Bărbatul și femeia în viziunea Sf. Ioan Gură de Aur*, ed. Sophia, București, 2004
- Franciosi, Gennaro**, *Famiglia e persone in Roma antica. Dall'età arcaica al principato*, Giappichelli, Torino, 1995
- Franklin, Naomi Patricia**, *The Stranger within Their Gates (How the Israelite Portrayed the Non-Israelite in Biblical Literature)*. Duke University dissertation, 1990
- Frymer-Kensky, Tikva**, „Virginity in the Bible”, în: *Gender and Law in the Hebrew Bible and the Ancient Near East*, editată de Victor H. Matthews, Bernard M. Levinson and Tikva Frymer-Kensky, Sheffield Academic Press, 1998
- Fuchs, Esther**, „Biblical Feminisms: Knowledge, Theory and Politics in the Study of Women in the Hebrew Bible”, în: *Biblical Interpretation*, nr. 16, 2008
- Idem**, „Status and Role of Female Heroines in the Biblical Narrative”, *Mankind Quarterly*, nr. 23, 1982
- Galeriu, Constantin, Pr.**, *Taina nunții*, în „Studii Teologice”, nr. 7-8, 1960
- Galpaz-Feller, Pnina**, *Private Lives and Public Censure: Adultery in Ancient Egypt and Biblical Israel*, în „Near Eastern Archaeology”, Vol. 67, Nr. 3, 2004
- Gardascia, G.**, „Le statut de la femme dans les droits cunéiforme”, în: *Recueils de la société Jean Bodin*, vol. 11, 1959
- Gerstenberger, Erhard**, *Women in Old Testament Legal Procedures*, în: *Lectio difficilior*, nr. 1, 2005
- Graef, H.**, „The Theme of the Second Eve in some Byzantine Sermons on the Assumption”, *Studia Patristica* 9, Berlin, 1966
- Graf Reventlow, Henning**, „Modern Approaches to Old Testament Theology”, în: *The Blackwell Companion to the Hebrew Bible*, editată de Leo G. Perdue, Blackwell Publishers Ltd, Oxford, 2001
- Greenspahn, Frederick E.**, *A Typology of Biblical Women*, în „Judaism”, nr. 32, 1983
- Guenther, Allen**, „A Typology of Israelite Marriage: Kinship, Socio-Economic, and Religious Factors”, în: *Journal for the Study of the Old Testament*, nr. 29, 2005
- Hauge, Astri**, „Feminist Theology as Critique and Renewal of Theology”, în: *Christian perspectives on sexuality and gender*, Grand Rapids, Michigan, 1996

- Homer**, *Iliada*, traducere de Dan Slușanschi, Paideia, București, 2009
- Isvoranu, pr. Alexandru**, *Cartea Rut. Introducere, traducere și comentariu*. Teză de doctorat, București, 1999
- Janssen, J. J., and Pestman, P. W.**, „Burial and inheritance in the community of the necropolis workmen at Thebes”, în: *Journal of the Economic and Social History*, nr. 11, 1968
- Jones, Bruce William**, „Two Misconceptions about the Book of Esther”, în: *Catholic Biblical Quarterly*, nr. 39, 1977
- Kent, Charles F.**, „The Recently Discovered Civil Code of Hammurabi”, în: *The Biblical World*, vol. 21, nr. 3, 1903
- Kniazev, Alexis**, *Maica Domnului în Biserica Ortodoxă*, Humanitas, București, 1998
- LaCocque, André**, *The Feminine Unconventional: Four Subversive Figures in Israel's Tradition*, Fortress Press, Minneapolis, 1990
- Laffey, Alice**, *An Introduction to the Old Testament: A Feminist Perspective*, Fortress Press, Philadelphia, 1988
- Lafont, Sophie**, *Femmes, Droit et Justice dans l'Antiquité orientale*, Editions Universitaires Fribourg Suisse, Vandenhoeck & Ruprecht Göttingen, 1999
- Lang, Bernhard**, „Women's Work, Household and Property in Two Mediterranean Societies: a comparative Essay on Proverbs XXXI 10, 31”, în: *Vetus Testamentum*, LIV, 2, 2004
- Quéré, France**, *La femme et les Pères de l'Eglise*, ed. Desclée de Brouwer, Paris, 1997
- Lefebvre, Philippe, de Montalembert, Viviane**, *Un homme, une femme et Dieu*, Les Editions du Cerf, Paris, 2007
- Lefebvre, Philippe**, *La Vierge au Livre*, Les Editions du Cerf, Paris, 2004
- Lennerz, Heinrich**, „Considerationes de doctrina B. Virginis Mediatrix”, în: *Gregorianum* 19 (1938); apud, Arthur Burton Calkins, în: *Mariology: A Guide for Priests, Deacons, Seminarians, and Consecrated Persons*, Queenship Publishing Company, Goleta, 2007
- Levine, Étan**, *Biblical Women's Marital Rights*, în American Academy for Jewish Research, Vol. 63 (1997 - 2001)
- Lichtenberger, Arthur**, „Exposition to Esther”, în: *The Interpreter's Bible*, G.A. Buttrick et alii, Abingdon Press, Nashville, 1954
- Lichtheim, M.**, *Ancient Egyptian literature: A book of readings*, vol. 1, Los Angeles, University of Carolina, 1973
- Lockyer, Herbert**, *All the Women of the Bible*, Grand Rapids, Michigan, 1997
- Löhr, Max**, în *Die Stellung des Weibes zu Jahwe-Religion und Kult*, Leipzig, 1908

- Lossky, Vladimir**, *După chipul și asemănarea lui Dumnezeu*, Humanitas, București, 1998
- Idem**, *Introducere în Teologia Ortodoxă*, Sophia, București, 2006
- Lucks, Naomi**, *Queen of Sheba*, Infobase Publishing, New York, 2009
- Mace, David**, *Hebrew Marriage*, Philosophical Library, New York, 1953
- Manelli, Fr. Stefano**, „Mary in Old Testament”, în: *Mariology: A Guide for Priests, Deacons, Seminarians, and Consecrated Persons*, Queenship Publishing, Goleta, 2007
- Manns, Frederic**, „Le Targum de Ruth-Manuscript Urbinati 1: Traduction et Commentaire”, în: *Liber Annuus*, nr. 44, 1995
- Marsman, Hennie J.**, *Women in Ugarit in Israel*, Brill Leden, Boston, 2003
- Martens, Elmer**, „How is the Christian to Construe Old Testament Law?”, în: *Bulletin for Biblical Research*, nr. 12, 2002
- Matthews, Victor**, „Honor and Shame in Gender – Related Legal Situations in the Hebrew Bible”, în: *Gender and Law in the Hebrew Bible and the Ancient Near East*, editată de Victor H. Matthews et alii, Sheffield Academic Press, 1998
- McDowell, A.**, „Agricultural activity by the workmen of Deir el-Medîna”, în: *Journal of Egyptian Archaeology*, nr. 78, 1992
- McNamara, Jo Ann**, *Sexual Equality and the Cult of Virginity in Early Christian Thought*, în *Feminist Studies*, vol. 3, Nr. 3/4, 1976
- Meyers, Carol**, *Discovering Eve: ancient Israelite women in context*, Oxford University Press, Oxford, 1988
- Idem**, *The Roots of Restriction: Women in Early Israel*, *The Biblical Archaeologist*, Vol. 41, Nr. 3, 1978
- Idem**, *Women in scripture: a dictionary of named and unnamed women in the Hebrew Bible, the Apocryphal/Deuterocanonical books, and the New Testament*, Eerdmans Publishing Co., Grand Rapids, Michigan, 2001
- Milgrom, Jacob**, *Leviticus 17-22* (Anchor Yale Bible Commentaries), Doubleday, New York, 2000
- Monah Teoclit Dionisiatul**, *Maica Domnului în teologia și iconografia Sfinților Părinți*, ed. Bizantină, București, 2002
- Montet, Pierre**, *Eternal Egypt*, Weidenfeld & Nicholson, London, 1964
- Moore, Carey**, *Daniel, Esther and Jeremiah: The Additions*, Garden City, New York, Doubleday, 1977
- Moore, S. Michael**, „Wise Women or Wisdom Woman? A Biblical Study of Women's Roles”, în: *Restoration Quarterly*, 1993

- Mossé, Claude**, *La femme dans la Grèce antique*, Editions Complexes, Paris, 1991
- Murray, R.**, „Mary the Second Eve in the early Syriac Fathers”, în: *Eastern Churches Review*, nr. 3, 1971
- Neaga, pr. prof. dr. Nicolae**, *Personalități feminine în epoca Vechiului Testament*, în Mitropolia Ardealului, nr. 9-10, 1959
- Niditch, Susan**, „The Wronged Woman Righted: An Analysis of Gen. 38”, în: *Harvard Theological Review*, nr. 72, 1979
- Noth, Martin**, *Exodus: A Commentary*, Westminster Press, Philadelphia, 1962
- Nowell, Irene**, *Women in the Old Testament*, The Liturgical Press, Minnessotta, 1997
- Oancea, Pr. Lect. Univ. Dr. Constantin**, „Cărți istorice sau „profeți anteriori”? Observații de natură canonic-redacțională asupra cărților Iosua-2Regi”, în: *Revista Teologică*, nr. 2, 2008
- Ogden Bellis, Alice**, *Helpmates, harlots, heroes*, ed. Westminster John Knox Press, Louisville, Kentucky, 1996
- Otto, Eckart**, „False Weights in the Scales of Biblical Justice? Different Views of Women. From Patriarchal Hierarchy to Religious Equality in the Book of Deuteronomy”, în: *Gender and Law in the Hebrew Bible and the Ancient Near East*, Sheffield Academic Press, 1998
- Papuc, Diac. Gheorghe**, „Despre familie în Vechiul Testament”, în: *Mitropolia Ardealului*, nr. 11-12, 1960
- Parmentier, Elisabeth**, „La théologie féministe victime de son succès? Les évolutions récentes: un état des lieux”, în: *Revue des Sciences Religieuses*, nr. 1, 2009
- Paterson, John**, „Divorce and Desertion in the Old Testament”, în: *Journal of Biblical Literature*, Vol. 51, Nr. 2, 1932
- Paton, Lewis**, *A Critical and Exegetical Commentary on the Book of Esther*, Charles Scribners & Son, New York, 1908
- Patrick, Dale**, *Old Testament Law*, John Knox Press, Atlanta, 1985
- Pedersen, Johs**, *Israel: Its Life and Culture*, vol. I-II, Oxford University Press, Londra, 1926
- Perdue, Leo**, *The Israelite and Early Jewish Family*, in *Family in Ancient Israel*, Westminster John Knox Press, Louisville, 1997
- Pestman, Pieter Willem**, *Marriage and matrimonial property in ancient Egypt: A contribution to establishing the legal position of the woman*, E. J. Brill, Leiden, 1961
- Phillips, Anthony**, *Ancient Israel's Criminal Law: A New Approach to the Decalogue*, Oxford, Basil Blackwell, 1970

- Idem**, *Essays on Biblical Law*, Sheffield Academic Press, 2002
- Idem**, „Some Aspects of Family Law in Pre-Exilic Israel”, în: *Vetus Testamentum*, vol. 23, 1973
- Pirenn, J.**, „Le statut de la femme dans la civilisation hébraïque”, în: *Recueils de la société Jean Bodin*, vol. 11, 1959
- Pomeroy, Sarah B.**, „Charities for Greek Women”, în: *Mnemosyne*, IV, Vol. 35, Fasc. 1/2 , 1982.
- Pressler, Carolyn**, *The View of Women Found in the Deuteronomic Family Laws*, Berlin, 1993
- Idem**, „Wives and Daughters, Bound and Free: Women in the Slave Laws of Exodus 21:2-11”, în: *Gender and Law in the Hebrew Bible and the Ancient Near East*, Sheffield Academic Press, 1998
- Preuss, Horst Dietrich**, *Old Testament Theology*, Westminster Jon Knox Press, Louisville, 1996
- Rad, Von Gerhard**, *Genesis: A Commentary, Old Testament Library*, Philadelphia, 1961
- Idem**, *Deuteronomy: A Commentary*, Westminster Press, Philadelphia, 1966
- Radford Ruether, Rosemary**, *Womanguides: Readings Toward a Feminist Theology*, Beacon Press, Boston, 1989
- Radu, Pr. Prof. Dr. Dumitru**, *Îndrumări misionare*, EIBMBOR, București, 1986
- Robins, Gay**, *Women in ancient Egypt*, British Museum Press, Londra, 1993
- Rose, Ierom. Serafim**, *Cartea Facerii, Crearea lumii și omul începuturilor*, ed. Sofia, București, 2001
- Ruether, Rosemary**, „Feminist Interpretation: A Method of Correlation”, în: *Feminist Interpretation of the Bible*, Westminster Press, Philadelphia, 1985
- Russell, Letty M.**, „Introduction: Liberating the Word”, în: *Feminist Interpretation of the Bible*. Westminster Press, Philadelphia, 1985
- Sacks, David**, *A Dictionary of the Ancient Greek World*, Oxford University Press, 1995
- Schwartz, M. Regina**, „Adultery in the House of David: The Metanarrative of Biblical Scholarship and the Narratives of the Bible”, în: *Semeia*, nr. 54, 1991
- Schwartz, Matthew și Kaplan Kalman**, *The fruit of her hands: a psychology of biblical woman*, Eerdmans Publishing Co., Grand Rapids, Michigan, 2007
- Semen, Petre, Pr. Conf. Dr.**, *Familia și importanța ei în perioada Vechiului Testament*, în „Teologie și Viață”, Iași, nr. 5-7, 1994

- Shemesh, Yael**, „A Gender Perspective on the Daughters of Zelophehad: Bible, Talmudic Midrash, and Modern Feminist Midrash”, în: *Biblical Interpretation*, nr. 15, 2007
- Simpson, William K.**, „Polygamy in Egypt in the Middle Kingdom”, în: *Journal of Egyptian Archaeology*, nr. 60, 1974
- Smith, J. Michael**, „The Failure of the Family in Judges, Part 1: Jephthah”, în: *Bibliotheca Sacra*, nr. 162, 2005
- Stanton, Elisabeth**, Lucinda B. Chandler, „Comments on the Book of Esther”, in *The Women's Bible*, European Publishing Company, New York, 1898, reeditată: *Coalition Task Force on Women and Religion*, Seattle, 1974
- Steinberg, Naomi**, *Adam's and Eve's Daughters Are Many*, Columbia University, teză de doctorat, 1984
- Idem**, *Kinship and Marriage in Genesis: A Household Economics Perspective*, Minneapolis, Fortress, 1993
- Tandon, Neeru**, *Feminism: a paradigm shift*, Atlantic Publishers and Distributors Ltd., New Dehli, 2008
- Stăniloae, Dumitru, Pr. Prof. Dr.**, *Teologia Dogmatică Ortodoxă*, vol. I, EIBMBOR, București, 1996
- Idem**, „Învățătura despre Maica Domnului la ortodocși și catolici”, în : *Ortodoxia*, nr. 4, 1950
- Idem**, „Maica Domnului ca mijlocitoare”, în: *Ortodoxia*, nr. 1, 1952
- Idem**, *Teologia Dogmatică Ortodoxă*, vol. 2, EIBMBOR, București, 1997
- Trible, Phyllis**, *Depatriarchalizing in Biblical Interpretation*, în *Journal of the American Academy of Religion* 41, 1973
- Tosato, Angelo**, „Il matrimonio Israelitico. Una teoria generale”, Biblical Institute Press, Roma, 1982
- Treggiari, Susan**, *Roman marriage: Iusti coniuges from the time of Cicero to the time of Ulpian*, Clarendon Press, Oxford, 1991
- Trible, Phyllis**, „Feminist Hermeneutic and Biblical Studies”, în: *Feminist theology: a reader*, (editori: Ann Loades, Karen Armstrong), Westminster John Knox Press, Louisville, 1990
- Idem**, *Texts of Terror: Literary-Feminist Readings of Biblical Narratives*, Fortress Press, Philadelphia, 1984
- Tyldesley, Joyce**, *Daughters of Isis: women of ancient Egypt*, Penguin Books, Londra, 1995
- Usca, Pr. Sorin Ioan**, *Vechiul Testament în tâlcuirea Sfinților Părinți. Judecători. Rut*, Christiana, București, 2005

- Idem**, *Vechiul Testament în tâlcuirea Sfinților Părinți. Facerea*, Christiana, București, 2002
- Van Bremen, Riet**, *The Limits of participation: Women of Civic Life in the Greek East in the Hellenistic & Roman Periods*, Brill Academic Publishers, Amsterdam, 1996
- Van der Toorn Karel**, „Torn between Vice and Virtue: Stereotyps of the Widow in Israel and Mesopotamia”, în *Female Stereotyps in religious Tradition*, nr. 66, Leiden: Brill, 1995
- Idem**, „Female Prostitution in Payment of Vows in Ancient Israel”, în: *Journal of Biblical Literature*, Vol. 108, Nr. 2, 1989
- Idem**, *Family Religion in Babylonia, Syria and Israel: Continuity and Change in the Forms of Religion Life*, Leiden, 1996
- Idem**, *From Her Cradle to Her Grave: The Role of Religion in the Life of the Israelite and the Babylonian Woman*, Sheffield Academic Press, 1994
- Vernant, Jean-Pierre**, *Mythe et société en Grèce ancienne*, Maspero, Paris, 1974
- Visarion, Episcop(ul)**, *Tâlcuire la Paremii*, St. Petersburg, 1894, vol. 1
- Vaux, De Roland**, *Ancient Israel: Its Life and Institutions*, London: Darton, Longman and Todd, 1961
- Idem**, *Les Institutions de l'Ancien Testament*, vol. I, Paris, 1958
- Vos, Clarence**, *Women in Old Testament Worship*, Delft: N.V. Verenige Drukkerijen Judels & Brinkman, 1968
- Watterson, Barbara**, *Women in Ancient Egypt*, St. Martin's Press, New York, 1991
- Wegner, Judith Romney**, *Leviticus in „Women's Bible Commentary”*, Louisville, Westminster John Knox Press, 1992
- Weinfeld, Moshe**, *Deuteronomy and the Deuteronomistic School*, Clarendon Press, Oxford, 1972
- Weisberg, Devora**, *Levirate marriage and the Family in Ancient Israel*, University Press of New England, Lebanon, 2009
- Wénin, André, Focant, Camille, Germain, Sylvie**, *Vives, femmes de la Bible*, Editions Lessius, Bruxelles, 2007
- Westbrook, Raymond**, *Property and the Family in the Biblical Law*, Sheffield Academic Press, 1991
- Idem**, „The Enforcement of the Morals in Mesopotamian Law”, în: *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 104, Nr. 4, 1984
- Idem**, *Old Babylonian Marriage Law*, Archiv für Orientforschung, Beiheft Nr. 23.
- Willetts, Ronald F.**, *The law code of Gortyn*, Kadmos, Supplement I, Berlin, 1967
- Wolf, Herbert**, „Judges”, în: *The Expositor's Bible Commentary*, vol. 3, 1993

Zeitlin, Solomon, *The Books of Esther and Judith: A Parallel*, Leiden: Brill, 1972

V. OPERE CU AUTORI NECUNOSCUȚI

Vita Adae et Evae, traducere de L.S.A. Wells în „*The Apocrypha and Pseudepigrapha of the Old Testament*”, vol. 2, R.H. Charles, Clarendon Press, Oxford, 1913

Apocalypsis Moisis, traducere de L.S.A. Wells în „*The Apocrypha and Pseudepigrapha of the Old Testament*”, vol. 2, R.H. Charles, Clarendon Press, Oxford, 1913

Code d'Hammourabi, traducere de A. Finet, Cerf, Paris, 1983